

ROZDZIAŁ IV. STOSUNEK PRAWNY

1. Pojęcie stosunku prawnego

W trakcie życia społecznego ludzie wchodzą ze sobą w rozmaitego rodzaju stosunki społeczne: polityczne, majątkowe, pracy, rodzinne, towarzyskie. Przez **stosunek społeczny** rozumie się różne powiązania i zależności społeczne występujące pomiędzy przynajmniej dwiema osobami, regulowane przez normy społeczne: prawne, moralne, obyczajowe itp. O tym, że dany stosunek społeczny ma charakter stosunku prawnego decydują przepisy obowiązującego prawa. Przesądzają one nie tylko o treści stosunku (wyznaczone zachowania określonych przedmiotów), ale ściśle precyzują kiedy powstaje stosunek prawny, zmienia się lub ustaje poprzez wskazanie okoliczności, z którymi wiąże takie skutki.

W porównaniu z innymi stosunkami społecznymi stosunek prawny charakteryzuje się dużym stopniem dokładności i jednoznaczności. Pojęcie **stosunku prawnego** służy do opisywania i wyjaśniania takich sytuacji prawnych, gdy na podstawie normy prawnej następuje związanie jednego podmiotu prawa z drugim podmiotem w ten sposób, że jeden jest **zobowiązany** do określonego zachowania (działanie, zaniechanie), drugi zaś ma **uprawnienie** domagania się względem siebie właśnie takiego zachowania. W każdym stosunku prawnym występuje **korelacja** uprawnień i obowiązków, w niej bowiem wyraża się więź łącząca podmioty prawa. Każdemu uprawnieniu jednego podmiotu odpowiada obowiązek drugiego podmiotu, i na odwrót, każdemu obowiązkowi jednego podmiotu odpowiada uprawnienie drugiego.

Stosunek prawny jest to wyznaczona przez normę prawną zależność pomiędzy przynajmniej dwoma podmiotami prawa w postaci wzajemnych uprawnień i obowiązków. Mówiąc inaczej, stosunek prawny zachodzi wówczas, gdy jeden podmiot jest zobowiązany, a drugi podmiot uprawniony, np. dłużnik jest zobowiązany do zwrotu

określonej sumy pieniędzy w umówionym terminie, wierzyciel jest uprawniony do otrzymania spłaty. **Obowiązki i uprawnienia** podmiotów stosunku prawnego są określone w **dyspozycji** normy prawnej.

Pozostaje sprawą dyskusyjną, czy każda norma prawna ma dwustronny charakter, uprawniająco-zobowiązujący, a więc stwarza określony stosunek prawny. W nauce prawa wyrażany jest pogląd, że dla pewnego typu regulacji prawnych, np. prawo karne materialne, prawo konstytucyjne, operowanie konstrukcją stosunku prawnego jest nieuzasadnione, trudno bowiem mówić o ścisłej korelacji uprawnień i obowiązków.

Normy prawa konstytucyjnego mogą przyznawać podmiotom (np. organom państwowym) określone uprawnienie, któremu nie odpowiada obowiązek jakiegoś innego podmiotu. W prawie karnym może wystąpić obowiązek bez uprawnienia. W takich przypadkach nie występuje charakterystyczne dla stosunku prawnego związanie dwóch podmiotów. Nie wnikając w słuszność tego stanowiska należy stwierdzić, że pojęcie stosunku prawnego znajduje szerokie zastosowanie przede wszystkim w nauce prawa cywilnego, rodzinnego, pracy, administracyjnego, handlowego.

2. Zdarzenie prawne

Stosunki prawne **powstają, ulegają zmianie i ustają** w wyniku zaistnienia pewnych okoliczności, wskazanych w **hipotezie** normy prawnej. Noszą one nazwę **zdarzeń prawnych**. Uwaga: w części opracowań używana jest odmienna terminologia – dla określenia okoliczności, z którymi jest związane powstanie, zmiana i ustanie stosunku prawnego używa się wyrażenia „fakty prawne” (tutaj „zdarzenia prawne”), z kolei to, co my będziemy nazywać „faktami” nosi nazwę „zdarzeń”. Jest to kwestia przyjętej konwencji terminologicznej, nie mająca wpływu na istotę omawianego zagadnienia.

Zdarzenia prawne są to okoliczności, z którymi normy prawne wiążą skutki prawne w postaci powstania, zmiany i ustania stosunku prawnego. Stosunki prawne nie pojawiają się, nie przekształcają i nie ustają w sposób dowolny, automatyczny, jest to uzależnione od wystąpienia w rzeczywistości takich wydarzeń, okoliczności, stanów,

które według obowiązujących norm prawnych są zdarzeniami prawnymi. Nie każde zdarzenie prawne wywołuje powstanie stosunku prawnego, ale każdy stosunek prawny tworzy się lub zmienia w wyniku zaistnienia takiego zdarzenia.

Wszelkie zdarzenia prawne można podzielić na dwie grupy: **fakty i działania**.

Fakty są to okoliczności **niezależne** od woli człowieka, a które wywołują określone skutki prawne. Często są wynikiem działania sił przyrody. Do faktów stanowiących zdarzenia prawne zalicza się między innymi:

- śmierć,
- urodzenie,
- upływ czasu,
- klęski żywiołowe.

Na przykład: upływ czasu może powodować przedawnienie zobowiązań. Sens przedawnienia polega na tym, że po upływie określonego w prawie terminu dłużnik może odmówić spełnienia świadczenia.

Urodzenie pociąga za sobą skutek prawny w postaci nabycia zdolności prawnej przez urodzonego, a jednocześnie powstają określone obowiązki rodziców.

Śmierć człowieka powoduje wygaśnięcie większości stosunków prawnych, których stroną był zmarły, np. ustanie stosunku małżeńskiego, wygaśnięcie praw i obowiązków rodzicielskich. Mogą natomiast powstać nowe stosunki prawne np. prawo do spadku.

Klęski żywiołowe, np. powódź, pożar, gradobicie powodują aktualizację stosunku ubezpieczenia; firma ubezpieczeniowa ma obowiązek wypłacenia odszkodowania za zniszczone mienie.

Działania to pozostałe zdarzenia prawne, **zależne** od woli człowieka i wywołujące przewidziane prawem skutki. Mogą polegać również na zaniechaniu, czyli nie wykonaniu jakiegoś działania. Działania dzielimy na:

- czynności, tj. celowe, zamierzone zachowania podmiotów prawa nastawione na wywołanie określonych skutków prawnych,

- inne czyny, tj. zachowanie podmiotów prawa, które rodzą skutki prawne, choć ich wywołanie nie było zamiarem podmiotów.

Czynności zmierzające do wywołania określonych skutków prawnych (powstanie, zmiana i ustanie stosunku prawnego) mają charakter **czynności konwencjonalnych**, czyli są to takie zachowania, którym określone reguły prawne przypisują swoiste znaczenie. Mogą to być czynności konwencjonalne:

- b) osób fizycznych i osób prawnych (czynności prawne)
- c) czynności konwencjonalne organów państwa (orzeczenie sądowe, decyzje administracyjne).

a) **Czynność prawna** jest to świadome i zgodne z przepisami wywołanie skutków prawnych za pomocą **oświadczenia woli**. Jeżeli przepisy prawne nie przewidują **formy** szczególnej, np. formy pisemnej, formy aktu notarialnego, oświadczenie woli może być dokonane przez każde zachowanie, które w sposób dostateczny ujawnia wolę osoby dokonującej czynności prawnej. Na przykład: wierzyciel na prośbę dłużnika o umorzenie długu wekslowego w jego obecności niszczy weksel. Od formy oświadczenia woli należy odróżnić **okoliczności** towarzyszące jej składaniu, mające istotny wpływ na **ważność** czynności prawnej. W pewnych okolicznościach wskazanych przez przepisy kodeksu cywilnego oświadczenie woli jest dotknięte **wadą** i jako takie nie wywołuje określonych skutków prawnych. Do wad oświadczenia woli kodeks cywilny zalicza następujące sytuacje: stan wyłączający świadome albo swobodne powzięcie decyzji i wyrażenie woli, pozorność, błąd, podstęp, groźba (art. 82-88 k.c.).

Do dokonania wielu czynności prawnych wystarczy oświadczenie woli jednego tylko podmiotu prawa, np. przy sporządzaniu testamentu, wypowiedzeniu stosunku pracy itp. Takie czynności określane są jako czynności prawne **jednostronne**. Zdecydowana większość czynności prawnych ma charakter **dwustronny**, dla ich dokonania potrzebne jest zgodne oświadczenie woli dwóch stron stosunku prawnego, jak np. w umowie o nawiązanie stosunku pracy, w umowie sprzedaży, pożyczki, najmu, dzierżawy itp. Problematyka czynności prawnych jest szczegółowo omawiana w ramach nauki prawa cywilnego.

b) **Orzeczenia sądowe i decyzje administracyjne** są to czynności konwencjonalne kompetentnych organów władzy publicznej (sądów, organów administracji rządowej lub samorządowej) dokonywane w procesie stosowania prawa. Mogą mieć charakter **deklaratoryjny** lub **konstytutywny**. Orzeczenia sądowe i decyzje administracyjne o charakterze **deklaratoryjnym** nie tworzą nowych stosunków prawnych lecz jedynie stwierdzają istnienie stosunku prawnego i wynikające z niego uprawnienia i obowiązki stron. Orzeczenia deklaratoryjne nie są uważane za zdarzenia prawne, gdyż odnoszą się wyłącznie do stosunków prawnych już istniejących. Natomiast walor zdarzeń prawnych posiadają orzeczenia **konstytutywne**, stwarzają bowiem nową sytuację prawną. W przypadkach wyraźnie przewidzianych przez obowiązujące przepisy sąd lub organ administracyjny ma kompetencję do wydania orzeczenia (decyzji), na podstawie którego powstaje nie istniejący dotąd stosunek prawny, zmienia dotychczasową treść lub ustaje stosunek prawny istniejący. Przykładem orzeczenia konstytutywnego jest orzeczenie sądowe o rozwodzie, decyzji konstytutywnej – decyzja administracyjna o wywłaszczeniu.

Czyny są to takie działania podmiotu, które powodują skutki prawne, mimo że podmiot nie dążył do ich wywołania. Czyny dzielimy na:

- czyny zgodne z prawem, tzw. **czyny dozwolone**,
- **czyny niezgodne z prawem**.

Czyny dozwolone to takie działania, których prawo nie zabrania dokonywać, jednak łączy z nimi określone skutki prawne. Przykładem takiego czynu jest znalezienie rzeczy zgubionej. Znalazca ma obowiązek niezwłocznego zawiadomienia o tym fakcie osobę uprawnioną do odbioru rzeczy lub właściwy organ państwowy, jeśli zaś czyni zadość swoim obowiązkom, ma uprawnienie do żądania znaleźnego w wysokości jednej dziesiątej wartości rzeczy (art. 183 i następne k.c.).

Czyny niezgodne z prawem to zachowania naruszające nakazy i zakazy obowiązującego prawa zagrożone sankcją represyjną lub innym rodzajem odpowiedzialności, np. cywilnej. Do kategorii takich czynów zalicza się:

- przestępstwa,

- wykroczenia,
- tzw. delikty prawa cywilnego.

Prawo cywilne zna kategorię **czynów niedozwolonych** (tzw. delikty), które są zabronione, jednak niezagrożone sankcją represyjną. Są to zawinione zachowania podmiotu, w wyniku których powstaje szkoda lub naruszenie czyjegoś prawa podmiotowego (sfery uprawnień). Czynы niedozwolone powodują powstanie stosunku zobowiązaniowego między sprawcą lub inną osobą odpowiedzialną, a tym komu wyrządzono szkodę. Treścią stosunku jest obowiązek sprawcy do naprawienia szkody (art. 415 k.c. i następne).

Skutków prawnych nie wywołują czyny indyferentne prawnie, tj. ani nakazane ani zakazane (dozwolenie słabe).

3. Elementy stosunku prawnego

Stosunek prawny to pewna **konstrukcja**, na którą składają się następujące elementy:

- A) podmiot stosunku prawnego
- B) przedmiot stosunku prawnego
- C) uprawnienie
- D) obowiązek

A) Podmiot stosunku prawnego

Każdy stosunek prawny jest przynajmniej **dwustronny**, znane są również stosunki, w których występują trzy strony lub więcej. Na przykład: stosunkiem trójstronnym jest umowa między dwoma stronami o świadczenie na rzecz osoby trzeciej. Stronami stosunku prawnego mogą być tylko podmioty prawa, przy czym po każdej ze stron może występować tylko jeden podmiot bądź kilka podmiotów albo po jednej stronie jeden podmiot, zaś po drugiej kilka podmiotów. W stosunku sprzedaży występuje tylko dwa podmioty, kupujący po jednej stronie, sprzedający po drugiej. Gdy kilku studentów wynajmuje wspólnie pokój, stanowią jedną stronę stosunku najmu, po drugiej stronie może występować tylko jeden podmiot, wynajmujący, lub kilka podmiotów, np. gdy wynajmującymi są małżonkowie.

Podmiotem prawa nazywany jest ten, kto na podstawie obowiązującego prawa może posiadać uprawnienia lub obowiązki. Podmiotowość prawna nie jest właściwością wynikającą z jakichś naturalnych cech podmiotu, jest to **kwalifikacja prawna** nadawana podmiotowi przez przepisy obowiązującego prawa. W różnych okresach historycznych krąg podmiotów prawa był szerszy lub węższy w zależności od tego, jak stanowiło obowiązujące prawo. W starożytnej Grecji i Rzymie podmiotowości prawnej pozbawieni byli niewolnicy, traktowano ich jak rzeczy. Ustawodawstwo średniowieczne za podmioty prawa uważało, np. świętych, kościoły, zakony, którym w testamentach zapisywano majątki.

Podmioty prawa dzieli się na dwie kategorie: **osoby fizyczne** i **osoby prawne**.

Osoby fizyczne

Prawie wszystkie współczesne ustawodawstwa uznają za podmiot prawa, zwany osobą fizyczną, **każdego** człowieka bez względu na płeć, rasę, narodowość, wyznanie czy pochodzenie. Czasowe granice jego podmiotowości prawnej wyznaczają obowiązujące przepisy prawne, z reguły od momentu narodzin do momentu śmierci. W polskim prawie, zgodnie z aktualnym brzmieniem art. 8 k.c., każdy człowiek od momentu urodzenia ma zdolność prawną. Należy zaznaczyć, że pojęcie „zdolność prawna” nie jest tożsame z pojęciem „podmio-

towość prawna”. **Podmiotowość prawna** oznacza możliwość bycia podmiotem **wszelkich** praw i obowiązków wynikających z całego systemu prawa. Natomiast **zdolność prawna** to możliwość posiadania (bycia podmiotem) praw i obowiązków) w sferze **prawa cywilnego**. Zakres podmiotowości prawnej przysługującej obywatelom polskim jest szerszy niż np. cudzoziemców przebywających w Polsce. Mają oni bowiem zdolność prawną, natomiast nie posiadają praw i obowiązków wynikających ze stosunku obywatelstwa polskiego.

W myśl powołanego już art. 8 k.c. **początkiem** zdolności prawnej człowieka jest jego narodzenie, tj. odłączenie od ciała matki pod warunkiem, że w chwili urodzenia żyje. Domniemanie, że dziecko przyszło na świat żywe, wprowadza art. 9 k.c. Obalenie tego domniemania, czyli udowodnienie, że dziecko narodziło się martwe, spoczywa na tym, kto na ten fakt się powołuje. Do niedawna polskie prawo przesunęło początkową granicę zdolności prawnej człowieka na moment jego poczęcia. Dziecko nienarodzone (*nasciturus*) miało generalnie przyznaną zdolność prawną, choć w dziedzinie praw majątkowych warunkową. Stanowił o tym art. 8 § 2 k.c. (obecnie uchylony ustawą z dnia 30 sierpnia 1996 r. o zmianie ustawy o planowaniu rodziny, o ochronie płodu ludzkiego i warunkach dopuszczalności przerywania ciąży oraz o zmianie niektórych innych ustaw – Dz. U. nr 139, poz. 646), stosownie do którego „zdolność prawną ma również dziecko poczęte; jednakże prawa i zobowiązania majątkowe uzyskuje ono pod warunkiem, że urodzi się żywe”. Pozbawienie dziecka nienarodzonego zdolności prawnej – czy jest to rozwiązanie ostateczne pokaże przyszłość – nie oznacza, że nie może być ono podmiotem praw majątkowych i niemajątkowych na mocy konkretnych przepisów prawnych. Dziecko już poczęte w chwili otwarcia spadku może być spadkobiercą, jeżeli przyjdzie na świat żywe (art. 927 § 2 k.c.); można uznać dziecko nawet nie urodzone, jeżeli zostało już poczęte (art. 75 k.r.o.); dla dziecka poczętego, lecz jeszcze nie urodzonego, można ustanowić kuratora, jeżeli jest to potrzebne dla strzeżenia przyszłych praw dziecka (art. 182 k.r.o.).

Nabyta przez człowieka z chwilą urodzenia zdolność prawna ma charakter bezwarunkowy i nie można go jej pozbawić, jest bowiem nieodłączną cechą każdego podmiotu prawa. W nielicznych przypad-

kach wskazanych przez wyraźny przepis prawny zdolność prawna człowieka może podlegać pewnym ograniczeniom, np. podmiotem niektórych praw i obowiązków może być tylko osoba posiadająca pełną zdolność do czynności prawnych. Pojęcie zdolności do czynności prawnych zostanie wyjaśnione niżej.

Zdolność prawna człowieka **ustaje** z jego śmiercią. Dowód śmierci stanowi akt zgonu, sporządzony zgodnie z postanowieniami prawa o aktach stanu cywilnego. Kodeks cywilny wprowadza instytucję **uznania za zmarłego** (art. 29-32 k.c.). Dotyczy ona osób zaginionych, o których nie wiadomo, czy zmarły, czy żyją. W takich sytuacjach, po upływie ustalonych przez przepisy kodeksu cywilnego terminach i przeprowadzeniu odpowiedniego postępowania, sąd wydaje **postanowienie** o uznaniu za zmarłego, podając ustaloną datę śmierci. Ma ono ten sam skutek prawny jak niewątpliwa śmierć, a więc oznacza koniec podmiotowości prawnej danej osoby. Gdy okaże się, że osoba uznana za zmarłą żyje, można w drodze odpowiedniego postępowania uchylić postanowienie o uznaniu za zmarłego.

Od **zdolności prawnej** należy odróżnić **zdolność do czynności prawnych**. **Zdolność prawna** jest to przyznana przez obowiązujące przepisy prawa możliwość bycia podmiotem praw i obowiązków w sferze prawa (możliwość posiadania praw i obowiązków).

Zdolność do czynności prawnych jest to przyznana przez obowiązujące prawo możliwość nabywania praw i zaciągania zobowiązań w drodze czynności prawnych. Mówiąc inaczej, zdolność do czynności prawnych daje podmiotowi możliwość wywoływania we własnym imieniu, na własny rachunek, w drodze złożonego oświadczenia woli skutków prawnych w postaci powstania, zmiany lub ustania stosunków prawnych. Zdolność do czynności prawnych nie jest nieodzownym atrybutem podmiotowości prawnej, jak ma to miejsce w przypadku zdolności prawnej. Można mieć zdolność prawną, a nie mieć lub mieć ograniczoną zdolność do czynności prawnych. Natomiast nie można mieć zdolności do czynności prawnych, nie mając równocześnie zdolności prawnej.

W polskim prawie cywilnym przy regulacji zdolności do czynności prawnych osób fizycznych przyjęto założenie, że aktywny uczestnik obrotu prawnego, mocą swej woli kształtujący stosunki prawne,

winien osiągnąć określony stopień dojrzałości oraz posiadać taką sprawność umysłową, aby nie była mu potrzebna pomoc innych osób przy prowadzeniu własnych spraw. Stosownie do tego wyróżniono trzy kategorie osób fizycznych:

- a) osoby posiadające **pełną zdolność do czynności prawnych**,
- b) osoby **nie posiadające takiej zdolności**,
- c) osoby **posiadające ograniczoną zdolność do czynności prawnych**.

O zaliczeniu do którejś z wymienionych kategorii decydują dwa czynniki: **wiek i ubezwłasnowolnienie**.

a) Pełną zdolność do czynności prawnych mają osoby po osiągnięciu pełnoletności (art. 11 K.c.), o ile nie zostały ubezwłasnowolnione. **Pełnoletnim jest osoba, która ukończyła 18 lat oraz osoba, która uzyskała pełnoletniość poprzez zawarcie małżeństwa** (art. 10 § 1 i § 2 K.c.).

Ta ostatnia sytuacja dotyczy wyłącznie kobiet, gdyż zgodnie z art. 10 § 1 K.r.o. tylko kobieta może za zezwoleniem sądu zawrzeć związek małżeński przed ukończeniem 18 lat, a po ukończeniu 16 lat. Osoby fizyczne mające pełną zdolność do czynności prawnych mogą dokonywać wszelkich czynności prawnych. Osoby fizyczne mające pełną zdolność do czynności prawnych mogą dokonywać wszelkich czynności prawnych

b) Nie posiadają zdolności do czynności prawnych osoby, które nie ukończyły 13 lat oraz osoby ubezwłasnowolnione całkowicie (art. 12 K.c.).

Ubezwłasnowolnienie całkowite to pozbawienie osoby fizycznej zdolności do czynności prawnych na mocy orzeczenia sądowego. Ubezwłasnowolnić całkowicie można tylko osobę, która ukończyła 13 lat (poniżej tego wieku nikt z mocy prawa nie ma zdolności do czynności prawnych). Przesłankami uzasadniającymi ubezwłasnowolnienie całkowite są: choroba psychiczna, niedorozwój umysłowy, inny rodzaj zaburzeń psychicznych, pijaństwo, narkomania, o takim stopniu nasilenia, że dana osoba nie jest w stanie kierować swym postępowaniem (art. 13 § 1 K.c.). Czynność prawna dokonana przez osobę nie mającą zdolności do czynności prawnych jest nieważna (art. 14

§ 1 K.c.). Ze względów życiowych prawodawca dopuszcza wyjątek: taka osoba może zawierać umowy należące do umów powszechnie zawieranych w drobnych bieżących sprawach życia codziennego, np. kupno artykułów spożywczych, przyborów szkolnych, itp. Umowy takie stają się ważne z chwilą ich dokonania, pod warunkiem, że nie pociągają za sobą rażącego pokrzywdzenia osoby niezdolnej do czynności prawnych (art. 14 § 2 K.c.). Dla osób nie posiadających zdolności do czynności prawnych ustanawia się przedstawiciela ustawowego (są nimi rodzice lub opiekunowie ustanowieni przez sąd).

c) Ograniczoną zdolność do czynności prawnych mają:

- osoby które ukończyły 13 lat, a nie osiągnęły 18-tego roku życia (art. 15 K.c.)
- osoby ubezwłasnowolnione częściowo (art. 15 K.c.)
- osoby pełnoletnie, dla których sąd ustanowił doradcę tymczasowego w toku odbywającego się postępowania o ich ubezwłasnowolnienie całkowite (art. 549 K.p.c.)

Ubezwłasnowolnienie częściowe następuje z tych samych przyczyn, co ubezwłasnowolnienie całkowite, z tym że może być orzeczone w stosunku do osoby pełnoletniej, której stan nie wymaga ubezwłasnowolnienia całkowitego, lecz tylko potrzebna jest pomoc do prowadzenia jej spraw. Dla takich osób ustanawia się kuratelę (art. 16 § 1 i § 2 K.c.).

Osoby o ograniczonej zdolności do czynności prawnych mogą dokonywać samodzielnie wielu czynności prawnych, np. mogą rozporządzać swym zarobkiem, dysponować przedmiotami majątkowymi oddanymi do jej swobodnego użytku, zawierać umowę o pracę (po ukończeniu 15 lat można zawrzeć umowę o pracę w celu przygotowania zawodowego, po ukończeniu 16 lat umowę o pracę do zajęć nie wymagających kwalifikacji zawodowych, np. prac sezonowych).

Pewnych czynności wyraźnie wskazanych przez obowiązujące przepisy w ogóle nie mogą dokonywać, np. art. 944 K.c. stanowi, że dla sporządzenia testamentu konieczna jest pełna zdolność do czynności prawnych. Generalną zasadą dla instytucji ograniczonej zdolności do czynności prawnych jest uzależnienie ważności dokonania pew-

nych czynności prawnych przez osobę o ograniczonej zdolności od zgody jej przedstawiciela ustawowego (art. 17 K.c.).

Obok **osób fizycznych** podmiotami stosunków prawnych są również **osoby prawne**. Osoba prawna jest to jednostka organizacyjna, wyposażona przez obowiązujące prawo w **zdolność prawną** i **zdolność do czynności prawnych**, dzięki czemu może występować w sferze prawa jako **samodzielny podmiot**. Osoba prawna może podejmować działania ze skutkiem prawnym i sama być obiektem takich działań ze strony innych podmiotów prawa. Tradycyjnie wyróżnia się dwa typy osób prawnych: **korporacje** (stowarzyszenia i związki) i **zakłady** (fundacje). **Korporacja** powstaje w wyniku zorganizowania się pewnej liczby osób fizycznych, zmierzających do osiągnięcia wspólnego określonego celu. Dla korporacji decydujące znaczenie ma **czynnik ludzki**, jej członkowie. Oni decydują o celach jej działania, tworzą jej majątek w drodze wniesionych udziałów lub płaconych składek. Korporacjami są, np. partie polityczne, związki zawodowe, stowarzyszenia, kongregacje religijne. **Zakładem** jest osoba prawna, której powstanie, cel, rodzaj działalności określa założyciel (fundator) w statucie (w akcie fundacyjnym) oraz wyposaża ją w **wyodrębniony majątek**, stanowiący podstawę jej działalności. Zakłady służą zaspokajaniu potrzeb **destynatariuszy**, tj. osób trzecich korzystających z usług zakładu. Osobami prawnymi typu zakładowego są, np. przedsiębiorstwa państwowe, szkoły wyższe, muzea, szpitale. W praktyce istnieją również osoby prawne o charakterze **mieszanym**, o cechach właściwych obydwu omawianym typom, dla których istotną cechą jest zarówno udział członków, jak i dysponowanie majątkiem, np. spółdzielnie budowlane, spółdzielnie spożywców.

Sposób **tworzenia** osób prawnych i sposób ich **likwidacji** regulują przepisy obowiązującego prawa. Wyróżnia się trzy zasadnicze sposoby tworzenia osób prawnych: typ **erekcyjny**, **koncesyjny** i **rejestrowy**.

Tryb erekcyjny polega na tym, że osoba prawna zostaje **powołana** za pomocą aktu erekcyjnego kompetentnego organu państwowego, uzyskując z chwilą powołania zdolność prawną i zdolność do czynności prawnych. Tym sposobem powstają, np. przedsiębiorstwa państwowe, banki państwowe, państwowe szkoły wyższe.

Tryb koncesyjny polega na tym, że osoba prawna powstaje z inicjatywy założycieli, ale na podstawie **zezwolenia** (koncesji) właściwego organu państwa na utworzenie danej osoby prawnej.

Tryb rejestracyjny polega na tym, że utworzona z inicjatywy założycieli osoba prawna zostaje **wpisana do właściwego rejestru** i z tą chwilą nabywa osobowość prawną, chyba że przepisy szczególne stanowią inaczej (art. 37 § 1 K.c.). Nie jest tutaj wymagane żadne zezwolenie, założyciele muszą tylko spełnić wszystkie warunki wymagane przez obowiązujące przepisy dla powstania danego rodzaju osoby prawnej, co kontroluje organ rejestrujący (sąd rejestrowy). W ten sposób powstają np. spółki kapitałowe prawa handlowego, partie polityczne.

Likwidacja osoby prawnej może nastąpić poprzez:

- decyzję o jej rozwiązaniu podjętą przez kompetentny organ danej osoby prawnej np. decyzja walnego zgromadzenia spółdzielni,
- ogłoszenie upadłości (za upadłą uznaje się osobę prawną zaprzestającą płacenia swych długów), np. przedsiębiorstwa państwowego, spółdzielni, spółki,
- akt kompetentnego organu państwowego, który nie zezwala na dalszą działalność osób prawnych danego rodzaju lub tylko danej osoby prawnej.

Każda osoba prawna wyposażona jest w **zdolność prawną**, czyli może posiadać prawa i obowiązki. W porównaniu z osobami fizycznymi ich zakres jest węższy, gdyż z oczywistych powodów nie obejmuje praw i obowiązków właściwych tylko człowiekowi, np. wynikających ze stosunków rodzinnych, małżeńskich. Osoba prawna, z istoty swej powołana do działania, ma **pełną zdolność do czynności prawnych**. Oznacza to, że może nabywać prawa, zaciągać zobowiązania, za które odpowiada swoim majątkiem, rozporządzać swymi prawami. Osoba prawna może działać tylko za **pośrednictwem** osób fizycznych, stanowiących jej **statutowe organy**, np. zarząd spółki, dyrektor przedsiębiorstwa, rektor uniwersytetu. Osoba fizyczna występująca jako kompetentny organ lub członek organu osoby prawnej działa w imieniu i na rachunek osoby prawnej, w sposób określony w usta-

wie i opartym na niej statucie. Należy zatem oddzielić działania prawne pana Kowalskiego jako organu osoby prawnej, np. dyrektora przedsiębiorstwa, od działań tegoż pana Kowalskiego podejmowanych prywatnie jako osoba fizyczna.

Państwo jako całość jest **osobą prawną** i w tym charakterze występuje pod postacią **Skarbu Państwa**. W stosunkach cywilnoprawnych występuje jako podmiot praw i obowiązków, dotyczących mienia państwowego nie należącego do innych państwowych osób prawnych (art. 34 K.c.) np. przedsiębiorstw państwowych. **Organy państwowe** osobowości prawnej nie mają, to za ich pośrednictwem państwo korzysta ze swej zdolności prawnej i zdolności do czynności prawnych. **Gminy, powiaty i województwa samorządowe jako jednostki samorządu terytorialnego** posiadają **osobowość prawną**. W ich imieniu i na ich rzecz czynności prawne podejmują stosowne organy wykonawcze.

B) Przedmiot stosunku prawnego

Zagadnienie, co stanowi **przedmiot stosunku prawnego**, jest w nauce sporne. Prezentowane poglądy można sprowadzić do trzech stanowisk. Pierwsze głosi, że przedmiotem stosunku prawnego są **rzeczy** (przedmioty materialne) oraz inne **obiekty**, tzw. przedmioty niematerialne, do których zalicza się m.in. energię, pieniądze, dobra intelektualne (np. utwory naukowe, artystyczne) dobra osobiste (np. wolność, zdrowie, cześć). Na przykład: przedmiotem stosunku sprzedaży jest rzecz sprzedana i kupowana (samochód, zegarek, papierosy, energia elektryczna), przedmiotem stosunku zastawu jest rzecz ruchoma, na której ustanawia się zastaw w celu zabezpieczenia wierzytelności, np. wyroby ze złota. Krytycy tego stanowiska wskazują, że jedna i ta sama rzecz może być przedmiotem różnych stosunków prawnych, których treścią są różne uprawnienia i obowiązki stron, np. zegarek można sprzedać, można też zastawić, czy podarować. Ponadto w pewnych stosunkach prawnych, w ogóle nie można wskazać na istnienie rzeczy bądź przedmiotów niematerialnych, na przykład stosunki pracy sprowadzające się do określonych zachowań pracodawcy i pracownika.

Według drugiego stanowiska, przedmiotem stosunku prawnego są te **zachowania** podmiotów (stron) stosunku prawnego, do których są one obowiązane lub uprawnione na podstawie dyspozycji obowiązujących norm prawnych. Na przykład: przedmiotem stosunku sprzedaży jest **ogół zachowań** kupującego i sprzedawcy, zgodnych z treścią tego stosunku, którą stanowią abstrakcyjnie określone w dyspozycji ich wzajemne uprawnienia i obowiązki. I tak: sprzedawca ma obowiązek przenieść na kupującego własność rzeczy oraz wydać mu rzecz, kupujący zaś ma uprawnienia do domagania się od sprzedawcy przeniesienia własności rzeczy i jej wydania. Z kolei kupujący ma obowiązek odebrania rzeczy i zapłacenia sprzedawcy ceny, a sprzedawca ma uprawnienia do domagania się, aby kupujący rzecz odebrał i za nią zapłacił (art. 535 K.c.).

Trzecie stanowisko łączy dwa poprzednie i uznaje, że przedmiotem stosunku prawnego są **zarówno zachowania** stron, jak i **rzeczy**, ze względu na które dochodzi do kontaktu między stronami stosunku prawnego.

Dominującym jest stanowisko drugie. **Zachowania** stron mogą przybrać postać **czynienia** (działania) bądź **nieczynienia** (niedziałania), co daje podstawę do wyróżnienia poszczególnych, elementarnych stosunków prawnych:

- uprawnienie do działania – obowiązek działania, np. stosunek sprzedaży, najem, dzierżawa,
- uprawnienie do działania – obowiązek niedziałania, np. stosunek własności. Właściciel ma uprawnienie do wszelkich działań zmierzających do korzystania z rzeczy stanowiącej jego własność, wszyscy inni mają obowiązek powstrzymania się od wszelkich działań, które by mu w tym przeszkadzały,
- uprawnienie do niedziałania – obowiązek działania, np. uprawnienie do powstrzymania się od aktu głosowania w wyborach parlamentarnych oraz obowiązek odpowiednich organów państwowych podjęcia takich działań aby żaden podmiot nie naruszył powyższego uprawnienia wyborcy,
- uprawnienie do niedziałania – obowiązek niedziałania, np. uprawnieniu wyborcy, o którym była mowa wyżej, odpowiada

obowiązek innych podmiotów powstrzymania się od ingerowania w wolę wyborcy.

C) O uprawnieniu jako elemencie stosunku prawnego mówimy wówczas, gdy norma prawna lub postanowienie umowne przyznają podmiotowi możliwość określonego zachowania się, ale to zachowanie nie jest ich obowiązkiem (nie jest objęte nakazem lub zakazem). Podmiot ma więc wybór: może zachować się we wskazany sposób, może również tego zaniechać. Jeżeli podmiot skorzysta z przysługujących mu uprawnień, rodzi to określone skutki prawne, zwłaszcza obowiązek określonego zachowania drugiego podmiotu, stanowiącego drugą stronę stosunku prawnego.

D) Obowiązek polega na tym, że norma prawna ustanawia dla danego rodzaju podmiotów i w danych warunkach (określonych w hipotezie) nakaz lub zakaz określonego zachowania się. Niezastosowanie się do nakazu lub zakazu pociąga za sobą ujemne skutki prawne dla podmiotu, z reguły w postaci jakiegoś rodzaju sankcji prawnej. Obowiązkiem jest zatem konieczność zachowania się w danej sytuacji tylko w jeden ściśle określony sposób, wskazany w dyspozycji normy prawnej.

Obok pojęcia „uprawnienie”, „obowiązek” w tekstach prawnych i literaturze prawniczej występuje pojęcie „**kompetencja**”. Istotą kompetencji jest **upoważnienie** przyznane pewnemu podmiotowi do dokonania określonej, doniosłej prawnie czynności konwencjonalnej, przy czym wykonanie takiego uprawnienia powoduje powstanie po stronie innego podmiotu obowiązku określonego zachowania się. Większość autorów odnosi pojęcie „kompetencja” tylko do organów państwa, organów samorządu terytorialnego (lub innego np. zawodowego) lub innych podmiotów pełniących funkcje podmiotu władzy publicznej. Na przykład: Sejm ma kompetencje prawotwórcze, sądy mają kompetencje do wydawania orzeczeń rozstrzygających indywidualne, konkretne przypadki na podstawie obowiązującego prawa.

Na określenie **kompetencji** składają się w sumie dwie normy:

- norma, która wskazuje podmiot, przedmiot i sposób dokonania czynności konwencjonalnej, np. wydanie wyroku sądowego,

- norma, która nakłada na inny podmiot obowiązek zareagowania w określony sposób na dokonaną czynność, np. nakazuje podporządkować się wyrokowi sądu.

Kompetencja może polegać nie tylko na przyznaniu danemu organowi **uprawnienia** do dokonania pewnej czynności konwencjonalnej, może również nakładać na organ **obowiązek** czynienia użytku z przyznanej mu kompetencji, np. sąd ma obowiązek rozpatrzyć i wydać orzeczenie w każdej należycie wniesionej sprawie. Zakres kompetencji danego organu obejmuje:

- kompetencję rzeczową, czyli zakres spraw, co do których organ może podjąć decyzje władcze,
- kompetencję miejscową, czyli obszar, co do którego organ jest władny podejmować decyzje (np. sąd rejonowy na obszarze rejonu sądowego),
- kompetencję hierarchiczną, czyli zakres spraw, co do których organ może podejmować decyzje władcze ze względu na swoje usytuowanie w hierarchii organów danego rodzaju (np. wyrok za zabójstwo może wydać **sąd okręgowy**, a nie sąd rejonowy).

Te kompetencje zwane są także **właściwościami**, np. właściwość rzeczowa i miejscowa sądu.

4. Podstawowe typy stosunków prawnych

Najczęściej wyróżnia się dwa podstawowe typy stosunków prawnych ze względu na metodę regulacji prawnej. Są to: stosunki **cywilnoprawne** i stosunki **administracyjnoprawne**. Stosunek **cywilnoprawny** charakteryzują następujące cechy:

- a) równorzędność stron (podmiotów) stosunku, czyli żadna strona nie jest podporządkowana drugiej, nie podlega jej władzy,
- b) swoboda w kształtowaniu swej sytuacji prawnej (z wyjątkiem przypadków uregulowanych przez przepisy bezwzględnie wiążące) poprzez:
 - dobrowolne nawiązanie stosunków prawnych,
 - swobodny wybór drugiej strony stosunku,
 - dowolność ukształtowania treści stosunku prawnego,

- możliwość wyboru formy składania oświadczenia woli.
Największą swobodę mają strony w stosunkach prawnych wynikających z zawartych umów (zasada swobody umów), mniejszą w stosunkach z zakresu prawa rzeczowego i spadkowego, natomiast jest ona bardzo ograniczona w stosunkach prawnych powstałych w wyniku czynów niedozwolonych,
- c) sankcje, jakie grożą w przypadku naruszenia uprawnień lub niewykonania obowiązków z zakresu prawa cywilnego to sankcja nieważności czynności prawnej lub sankcja egzekucyjna.

Stosunki **administracyjnoprawne** charakteryzują się tym, że:

- a) występuje nierównorzędność stron, gdyż zawsze jedną ze stron jest organ władzy publicznej, wyposażony w uprawnienia władcze. Jest to stosunek nadrzędności nad drugą stroną stosunku, którymi są obywatele, osoby prawne,
- b) zawiązanie stosunku prawnego może nie być dobrowolne dla drugiej strony (obywatela), a nawet dla obu stron, organu i obywatela. Wynikać ono może z jednostronnej decyzji organu władzy publicznej (np. decyzji wyłączeniowej) lub z mocy samego prawa (np. obowiązku meldunkowego). Treść stosunków prawnoadministracyjnych jest z reguły określana przez przepisy bezwzględnie wiążące i strony nie mogą dowolnie jej kształtować,
- c) sankcjami, jakie grożą w przypadku niewykonania obowiązków (zakazów, nakazów) nałożonych na strony, są sankcja egzekucyjna i niekiedy (posiłkowo) sankcja karna.

Niektórzy autorzy wymieniają również stosunki **prawnokarne**. Powstają one w wyniku popełnienia przez indywidualnego sprawcę czynu zabronionego przez ustawę karną. Stroną tego stosunku, obok przestępcy, jest państwo działające za pośrednictwem kompetentnych organów ścigania, prokuratorskich, sądowych, więziennych. Pewne więzi łączą także przestępcę z osobą pokrzywdzoną tj. ofiarą przestępstwa. Położenie stron stosunku jest wyznaczone przez przepisy bezwzględnie wiążące, organy państwa zajmują pozycję władczą. Sankcje mają charakter karny, posiłkowo (w stosunkach wynikających z prawa karnego procesowego) – egzekucyjny.